

Werk

Titel: Codesch da lectura per las scolas primaras de Surmeir

Ort: Erlangen

Jahr: 1916

PURL: https://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?345572629_0035|log51

Kontakt/Contact

Digizeitschriften e.V.
SUB Göttingen
Platz der Göttinger Sieben 1
37073 Göttingen

✉ info@digizeitschriften.de

CODESCH DA LECTURA PER LAS SCOLAS PRIMARAS DE SURMEIR.

Codesch da lectura per las scolas primaras de Surmeir.

[p. 137]

B. Grischung.

a. La val Albula.

1.

Nous vagn schon santia, tgi Casti ò en grond trafic a muteiv dellas differentas veias, tgi lò sa uneschan. Suandagn oz las diversas direcziungs de chellas tras la vallada.

2.

Viagiainsa da Casti vers la dumang, schi rivainsa ainten la vischnanca de Surava. La vallada è cò largia, e spondas bagncultivadas orneschan la vart dretga dell'Albula, duront tgi las teissas spondas alla vart sanestra èn cuvertas cun gronds, bels gôts. Sur Surava sa dolza sen en crest aint igl gôt la ruigna digl vigl casti de Belfort, igl cal appartigniva agls barungs de Vaz.

Davainz Surava, a Cresta, sa sparta la veia. En rom magna tras Alvagni, Farrera, Tagn a Tavo; l'oter vò agl Bogn d'Alvagni cun retga funtanga de solper. Davainz igl Bogn sbucca l'ava de Tavo, la cala ramurescha tras stretgas e profundas tgavorgias giu da Tavo, ainten igl fluss Albula. En'ota e lunga punt della veiadafer, tgi traversescha la val an madema direcziung scu la strada, è tschantada sen immens pilasters sur la profunda stretga dell'avà de Tavo. Betg gliunsch davainz chesta punt stat an buna situaziung la vischnanca de Filisour. Siva Filisour vign la val fitg stretga. Nous rivagn alla Bellaluna. Lò vasainsa anc las restanzas d'ena fabrica de fer. Dalunga siva vainsa da passar tras ena stretga. Igl stradung magna da mang dretg tras ena parè perpendiculara de crap. Ainten la profunditad ramurescha l'Albula tranter pareis da crap de varga tschent meters otezza. Chella stretga sa nomna igl Crap de Barvogn. Ma bagnspert sa derva [p. 138] la val, ed ainten mez bela prada stat la gronda vischnanca de Barvogn. Ena carunga d'otas muntognas della cadagna dell'Albula serra la val. Igl stradung magna an bleras stirtas sur la muntogna ainten la Nagiadegna. An stirtas suteranas tras tunnels magna la veiadafer an madema direcziung sé Preda, tgi schea stgers sen mez la muntogna. Lò svanescha ella ainten igl interior della muntogna, per neir puspè alla glisch digl dé dall'otra vart dell'Albula a Nagiadegna. Chel tunel ò la lunghezza de quasi 6 km.

3.

Dirigiainsa igls noss pass da Casti ancunter mesanotg, rivainsa ad Alvaschagn. Tranter Casti ed Alvaschagn stat alla sanestra davos en mot la baselgia de Misteil, la pi viglia baselgia digl noss conturn. La chietezza de chel lia vign oz interotta dagl tshivel della locomotiva, tgi passa lò manivel tras en tunnel. Cuntinuainsa igl noss viadi an madema direcziung, rivainsa a Nivagl, noua tg'igls barungs de Vaz vevan a sies taimp igl casti de residenza. Sur Nivagl sen sponda sugleleiva stat Vaz, consistent ôr dallas treis vischnancas Lain, Muldain e Zorten. La prada teissa dafor Vaz, numnada Creusen, furma cò igl confegn della val. Avant nous stat la stretga digl Schyn. Las felsas perpendiculas alla dretga digl fluss Albula, sumigliontas ad enorms meirs, òn do alla vallada igl nom Surmeir. Tras chels prezapizzas manava d'en taimp la suletta e privlousa veia de comunicaziung tranter Albula e Dumgliastga. Dall'otra vart dell'ava comparan sen ota sponda las vischnancas de Mon e Sterva e sur igl Schyn Mot cugls sies bietgs bregn-neirs. Tras la val corra igl fluss Albula, tgi nescha segl colm Albula.

4.

Igls abitants della vallada s'occupeschon quasi sulettamaintg cun agricultura e tratga de bistga. Igl fons dat buna fanada; pi stgersa è la garnezza. Pomma gartegia anc cum [p. 139] patentamaintg agl Bogn, ad Alvagni, Alvaschagn ed a Filisour. Prest mintga vischnanca ò las sias alps, noua tgi la bistga sa vivainta durent la stad. La gronda part digls abitants discorra rumantsch. Angal Farrera, Tagn, Filisour e Mot en vischnancas tudestgas. 11 vischnancas confessan la religiung catolica, dantant tgi 6 vischnancas èn protestantas.

9. Viada sur Planeiras a Coira.

1.

Da Casti magna ena strada an differentas stirtas a Lansch. Circa treis carts d'oura sur Casti sa catta igl lia istoric Vazerol. En modest monumaint è lò puse an memoria dell'uniung dellas treis leias grischungas (1471). Lansch stat agl pè dell'ota pizza de Lansch. Ena bela baselgia ed ena stupenta tgesa de scola èn igl ornamaint della vischnanca. Betg gliunsch sur Lansch dasper la veia stat la baselgia de S. Cassian cun mireia. Lò ans vign andamaint tranter oter er igl rachint della tgora ed igl louv.

2.

Cun pitschna pendenza magna alloura la veia sur Planeiras. Nous rivagn tar en grond bel hotel nov alla dretga della veia. Chel scu er differentas plaschevlas villas porschan bung confort agls esters, tgi bandungan

la bassa per galdeir la sanadevla aria alpina. Lò manivel sa catta en bel laiet, circumdo da spessa pignoula. Bagn oradem Planeiras stat en grond casamaint, noua tgi povers, debels unfants de Coira passaintan amparnevas vacanzas de stad. La Planeira è accumpagneda da mang dretg dagl Piz de Lansch e dagl Piz de Parpang cullas sias gravitschas cotschnas ed alla sanestra dagl Piz Stüz, tgi è cuvert anfignen igl feil cun tschispot.

[p. 140]

3.

Nous rivagn ossa alla fegn e segl ot della Planeira (1552 m). Agl noss pè sa derva la val de Churwalda cullas vischnancas Parpang, Churwalda e Malex. An pacas minutas rivainsa giu Parpang. Lò observainsa igls tetgs cotschens de Churwalda, tgi schea ainten ena foppa. Parpang e Churwalda vignan la stad visitos bler dad esters, tgi òn basigns de midada d'aria. Parchegl vasainsa lò divers hotels, tranter oter egn, tgi porta igl verset: „In aere salus“ (L'aria è sanadat). Oradem Churwalda sa dolza la viglia clostra Aschera cullas sias fermas miraglias grischas. Lò stat er la baselgia, tgi serva allas dus confessiungs; partgé Churwalda è paritetic. La veia magna an plés stirtas a plang cunter Malex siva la ruigna digl casti de Strassberg ôr. Malex schea sen ena terrassa sugleleiva ed ò buna campagna murevla. Da Malex descendainsa an plés stirtas e rivagn siv' en'oura d'viada a Coira, la capitala digl noss cantung.

10. Da Casti a Tusang.

1.

La veia da Casti ad Alvaschagn ans è cunaschainta. Dad Alvaschagn descendainsa e rivagn siv'en cart d'oura alla punt de Solis. Chella e tschantada 70 m sur igl fluss Albula, egna dellas pi otas punts cunaschaintas. Pi grondiousa e remarcabla tgi chella è la punt della veiadafer, tgi traversa igl stradung dus gedas an en'otezza de circa 10 m sur chel. Las numnadas punts sa cattan l'egna manevla dall'otra. Sen veia planeiva rivainsa an pacas minutas a Solis-sot. Lò è la staziung della veiadafer, tgi serva allas vischnancas Vaz, Alvaschagn, Sterva e Mot. Dacoanor magna ena veia erta a Solis-soura, tgi stat sen ena plaschevla terrassa. La baselgia, en sanctuari de [p. 141] Nossadonna, stat ansom en'ota felsa. Davent da Solis-sot ans magna la veia tras plés tunnels. Sur nous vasainsa teissas pareis de crap da tottas dus varts, e sot nous ainten la sgarschevla profunditad sgulatta l'Albula las sias ondas stgimontas. Nous ischan ainten la stretga digl Schyn. Stentousamaintg sa storscha la locomotiva tras creplas e vallungs sot nous d'en tunnel aint e da l'oter ôr. Siva d'aveir traverso anc plés tunnels, bandunainsa finalmaintg la stretga e rivagn agl Freihof. Avant nous stattan las Muntognas cun las sias bagn situadas

vischnancas, ed agl pè dellas Muntognas s'extenda la fritgevla Dumliastga cun bleras ruignas d'antics castis. L'amprema vischnanca, tgi passagn, è Seglias cun bels bietgs novs; chella vischnanca (e)[è] numnadamaintg neida destrueida tottalmaintg avant ensatgé onns antras en' arsa. An direcziung occidentala viagiainsa cunter Tusang. Nous passagn la punt digl Ragn-posteriour, tgi parcorra la val Schons. Tranter Seglias e Tusang s'unescha l'Albula cugl Ragn-posteriour. Tusang è en lia de grond trafic a muteiv digls stradungs, tgi s'uneschan lù.

Da Tusang anor sò neir fatg diversas interessantas excursiungs sellas Muntognas, ainten la Viamala ed igl Schyn. Tusang ò er importanza perveia dellas firas de bistga, tgi vignan tignidas mintga meis, cun excepziung digls meis de stad.

11. Da Tusang tras la Viamala an Schons.

1.

Suandond la veia digl Spleia da Tusang ancunter mezdé, rivainsa bagnspert tar ena stretga „das verlorene Loch“. En amparnevel ventign ans ranfrestga. Alla nossa vart sanestra sa dolzan terriblas pareis de crap bel adretgsé. Alla dretga vei ins soura e sot la strada costeras fitg teissas, cuvertas cun gôt de pegn. Giu ainten la profunditad ramurescha igl Ragn, [p. 142] savenz invisibel agl igl digl viandant. Igl stradung magna adegna aintasé. Las pareis crap sa serran veaplé. Nous faschagn ena stirta anturn en cantung della parè d'crap e stagn all'antschatta d'ena bucca stgira e neira. Chegl è en tunnel de var 70 m lunghezza. Pac mument siva sa schlargia la stretga, e nous rivagn ainten la plaschevla vischnanchetta de Rongella.

2.

Davainz Rongella scumainza ansasez la Viamala. Las pareis de crap d'ena vart e de l'otra vignan veapi ansemen. La veia ans magna tras ena gallereia, biagida per schurmetg digl stradung cunter lavegnas e bovas. Anetgamaintg stainsa avant ena punt, tgi magna sur l'immensa profunditad sen l'otra vart digl fluss. Ainten la stgira tgavorgia sa sforza igl ragn tras la stretga. Bagn darar pò en alada d'suglegl penetrar ainten chel snuevel prezapizza. La veia sa teira cunter la felsa ed è an part tgavada ainten la crepla. An pac mument rivainsa tar ena sagonda punt, tgi magna sur la sgarschevla profunditad. Nous traversagn anc ena porta de crap e stagn alla fegn della Viamala. Perpendicularmaintg sa dolzan cò d'ena vart e de l'otra las pareis crap. Cò e lù ins veigl anc restanzas della veia viglia, noua tgi passavan pi bôt igls tgavals da somma. Chella era fitg malsira perveia dellas lavegnas e della crappa; da chegl dareiva igl nom Viamala.

3.

Ena terza punt magna puspè alla sanestra igl viandant. La stretga sa schlargia. Agl noss igl sa preschaintan gliunsch ancunter mezdé pizzas cuvertas cun neiv. Chegl è igl Piz Suretta. Nous rivagn ainten la val Schons, la sagonda part della vallada digl Ragn-posteriour. L'amprema vischnanca è Zirang. Bliers uvigls fitg spazious, ma veids, ans cloman an memorgia igls taimps, noua tg'igl Spleia era anc egna dellas [p. 143] principalas veias de transit tranter la Svizzerza e l'Italia. Da vart dretga de nous, v. d. da vart sanestra della vallada stat igl bel colm de Schons, tgi è fitg sumigliont allas Muntognas. Cun la sia prada florenta e las sias vischnanchettas, tgi ans saleidan giu digl ot, porscha el en amabel aspect. Lò sen chella sponda vasainsa er la vischnanchetta de Fardün cullas ruignas digl casti, ainten igl cal abitava igl crudevel castelan. Cuntinuond la nossa veia, rivainsa bagnspert ad Andeer, la capitala della vallada. Andeer è er en lia de curia fitg frequento. Las avas mineralas e la bela contrada ateiran onn per onn en grond domber de curants.

12. La Foppa.

1.

Oz lainsa eir an Surselva. A Tusang, tgi nous cunaschagn giò, pigliainsa la veiadafer retica e passagn las staziungs Tgazes, Rodels, Funtanga-cotschna, Razen e rivagn a Bonaduz. La posta u la veiadafer ans magna dacodavent sé della Versoma a Glion. Glion è la capitala della Foppa. Uscheia vign numuo la contrada anturn Glion e cun buna raschung, avend chella la furma d'ena foppa u d'ena caldera. A Glion rigia veiv transit e commers. Lò sa uneschian catter stradungs, tgi vignan da Bonaduz, noua tgi nous ischan passos, da Reichenau, dalla Lugnezza e da Muster. A Glion sbucca er igl fluss della Lugnezza, igl Glenner, ainten igl Ragn-anteriour.

2.

Igl viandant, tgi vign dalla vart de Reichenau, passa gl'amprem Tregn e Flem e reiva a Laax, en plaschevel liet situo tranter stupenta prada. Igl stradung vò ossa en po angiu. Dacoanor vasainsa la vischnanca de Sagens e ved vart igl Ragn-[p. 144]anteriour Castrisch e Valendas, mez zuppos tranter pommera. Nous rivagn a Schluein, plazzo sen ena sponda sugleleiva. Sur la vischnanca ans veigl las ruignas digl casti Löwenberg, tgi è ars igl onn 1889, e pac toc davent stat en grond bietg nov; chegl è en institut dad orfans.

3.

Anc ena mes'oura e nous ischan a Glion. Passond la bela punt de

lenn, nignsa sella piazza postala. Divers hotels, la tgesa de scola e la baselgia catolica èn igl ornaint digl lia. Glion è en martgea e zvar igl pi pitschen dasper igl Ragn, ma igl pi ot situo della Svizzerza. Bels curtigins e campagna fritgevla circumdeschan igl martgeet. Vers seira observainsa igl Piz Tumbiv, tgi sa dolza scu en clutger sur igls sies compogus. Igl pi manivel a Glion stat igl Piz Mundaun, verd anfignan igl feil. Cuntot tgi el n'è betg fitg ot, giold'ins sen chel ena bela vista sur tot la Foppa, la Lugnezza e sur ena cantitad de muntognas. Igl Mundaun vign parchegl savenz numno igl Rigi della Surselva. Vurdond da Glion cunter seira, vasainsa nous sen ena terrassa la vischnanca Uors e dasper chella las ruignas digl casti Jörgenberg.

4.

La Foppa è ena contrada fitg fritgevla. Lò prospereschon bagn la garnezza scu er igl furmantung. Antirs gôts de pommera zupaintan quasi las vischnancas agl igl digl viandant.

La plepart digls abitants della Foppa en pours. La Foppa ò bela e blera bistga bovina. Marcadants italiangs, bavares e della Svizzerza bassa vignan sellas firas a Glion e von per la vischnancas anturn, cumprond vatgas e tremmas. Ossa magna er la veiadafer retica da Reichenau davent siva igl Ragn sé anfignen Glion.

[p. 145]

Istorgia naturala.**1. Igl carger l'alp.**

1.

Igl bel meis de Matg cun igls sies deis lungs ed igl sies suglegl tgod desda la nateira tar nova veta. Igls scherms sen igls ers pruian. Sen la prada comparan mintga dé novas flours, tgi legreschan igl noss igl cun las sias differentas calours. Er sen la pastgira catscha igl verdign tranter igl pissung sé. Cò sacorschan parfign igls noss animals domestis, tg'igl taimp de star an uvigl è alla fegn, ed igl pour ò fadeia da rabagler l'armainta siva bavrar puspè ainten uvigl. Ainten igl decurs de chel meis vò el cun la bistga ad acla. Las pastgiras d'alp èn anc zuppadas sot ena grossa cuverta da neiv. Ma prest reiva la premaveira er sen las muntognas e desda lò las sias feglettas, las flours. An curt taimp survigna l'antira contrada alpina en odorous vistgia sgaglea. L'alp è ossa pronta da ratschever igls sies giasts.

2.

Vers la fegn digl meis de Zarcladour observ'ins ainten igl movel sen las pastgiras bassas ena tscherta inchietezza. Las vatgas viglias sacorschan,

tg'igl taimp de baratar las mairas pastgiras d'gôt cun las belas frestgas spondas alpinas, è nò. Ellas sa profiteschon de mintga occasiung per fugeir ôr digl movel e rivar per trotgs cunaschaints sen l'alp. Igl paster mangla veir speziala atenziung sen chellas, schigliò las pò el mintga seira tschartger ainten l'êra d'alp. Finalmaintg è igl dé destino per carger l'alp rivo.

[p. 146]

3.

Schon la seira avant vignan fatgas las necessarias preparaziungs. Dapartot rigia legreia. Igls mats givlan, tgi starsunga gliunsch auturn. Schon avant dé igls cloma igl bab tar igl bulzania, igl cal dastga mai mantger segl dé della cargeda d'alp. Bagn marvegl vign igl movel largea e dalunga sfitgia las cadagnas. Las vatgas son schon, tgé tgi chegl ò da muntar, e sainza tg'igls pasters las vegian da mussar la veia, von ellas trotg an trotg cun bung pass cunter igl ot. Ad ellas suonda igl antier movel dell'armainta.

4.

Igl signung ed igl sezzen èn ias oravant agl movel. Schon dagliunsch saleidan els la bagn cunaschainta tigetta, circumdada della bela verdagionta èra. Rivos sen l'alp peglian els notiers la caldera, la panaglia, la vaschela, sadelas, broccas e mettan, schi fò basigns, a stinar. Dantant sa vicinescha igl movel all'èra. En scot siva l'oter reiva s-chilinond loschamaintg igls sies sampugns avant igls albierts. An pitschna urela resunga la plaschevla melodia digls talatgs, scalots e dellas stgellas gliunsch auturn.

5.

Igl movel lascha gustar bagn la stupenta erva zarta dell'alp. Dalunga dattigl cò er fermes combats tranter igl movel. Cun marveglia stattan igls mats en toc davent e contampleschan, scu las sias vatgas sa dattan, sperond mintgign, tgi la sia gudogna. Chella tgi è bunga per tottas, è la pugnira. Da chel dé davent e ella la manadra dell'antira malgia. — Igls pours surdattan alloura la sia bistga alla fameglia e turnan a tgesa.

[p. 147] 2. Igl trosser Carla rachinta della sia veta sen l'alp.

a) Amprema brev.

Alp Munter, 15 Avost 1902.

Tger amei!

1. Ja sung ossa set emdas trosser chi sen l'alp. Chella veta am plai stupent. Igl pi gugent davantessa en signung. Ja cant dalla dumang anfignen seira la mia canzung: „Sen las alps sung ia da tgesa etc.“ Oz at viglia discreiver las mias lavours della dumang. Dumeugia at purtarò igl sezzen chesta brev.

2. La dumang stò ia gidar igl signung ed igl paster. Schon avant dé aus cloma igl signung de lavar. D'ans trer aint na vainsa betg lungas. Gliunsch anturn n'ans saintigl betg en snetgel. Las vatgas dorman anc chietamaintg.

3. Circa allas catter a mesa scumainzan igl signung, igl sezzen ed igl paster cugl munscher. Chegl è marvegl u betg? Nous vagn 60 vatgas; mintgign stò damai munscher 20. Chegl era avant mesa stad ena greva lavour, partgé las vatgas davan da lez taimp l'egna tras l'otra treis liters agl past. Ja stò dantant far ausolver. Cura tgi egn ò muns la vatgas d'en patrung, vign el cugl latg an tigia, maseira e cula chel ainten las broccas.

4. Anturn las $7\frac{1}{2}$ èn las vatgas munsas. Spertamaintg ans mittainsa a meisa. Painsa, scu tg'igl bulzania ans gosta ossa! Allas 8 catschainsa las vatgas segl pastg. Ja va da gidar igl paster, partgé sulet na fiss el mai an cass de tgirar ena tala malgia. Savenz passainsa cun igl noss movel vé per bleis treidas e privlousas, per trotgs crappous e malavurdos.

Fòm igl plascheir e vea sé en'eda am visitar; Te post durmeir cun mè. Pardungam igl mies scrivlitem, partgé cugl material de screiver ischans chi mal provadias.

Cordials saleids digl Ties amei

Carla.

[p. 148]

b) Sagonda brev.

Alp Munter, 1 September 1902.

Tger Gion!

1. Igl sezzen am ò purto igls Ties saleids. Am displai, tgi Te n'ast betg pudia neir sé. La veta sen l'alp è tenor la mia idea la pi bela digl mond, er sch'ins ò veanò straintg, principalmaintg de manar panaglia. Gist sur da chella lavour at viglia oz screiver.

Cura tgi la vatgas èn rivadas segl pastg, stò ia pigl solit turnar ainten tigia e gidar igl signung ed igl sezzen. Dalunga siv'ansolver vò igl signung ainten schler a sgarmer. Cun en cuntel da lenn distatga el la gromma. Igl sezzen porta las broccas cugl latg sgarmer sivamang ôr an tigia e las sveida ainten la caldera, tgi è schi gronda, tg'ia pudess cumadevlamaintg far bogn liaint.

2. Pigl solit òn els schon sgarmer e purto ôr igl latg, curtg'ia vers las $9\frac{1}{2}$ turn an tigia. Igl signung taimpra la gromma, ed igl sezzen la sveida ainten la panaglia. Ossa scumainza per igl sezzen e per mè ena greva lavour. Nous stuagn far eir la panaglia cuntinuadamaintg ainten la madema spertezza. Chegl stanclainta la bratscha. Igl ampren taimp niv'ia an pitschna urela schi stanchel, tg'igl signung am stueva mintgatant ram-

plazzar. Siv'aveir mano circa treis carts d'oura, vign la ramour ainten la panaglia pi ferma. „Ossa rompigl“ dei igl sezzen, „en ségn, tg'igl paintg sa zevra digl latg.“ Nous faschagn ena possetta e siva manainsa la panaglia anc var disch minutas per far neir ansemen igl paintg. Bagnspert sessour saint'ins igls soligns dar tatschedas vé dellas douas della panaglia. Igl sezzen metta ena sadela sot e lascha correr ôr igl latg-panaglia. Igl signung pegl'ôr igl paintg ed igl pôsa sen ena bel'essa netta. El strocla ôr bagn igl latg, senacheigl tg'igl paintg vigna betg rantsch. Finalmaintg formescha el londrôr ena gronda e bela manada.

[p. 149] 3. Anturn l'egna siva mezdé è la cascheda fittada. Igl sezzen vò ôr avant tigia e dat en per tschivels. Schon segl ampren corran igls portgs notiers e bevan cun gost la scotga ôr digls begls dasper la tigia. Scu tg'ins fò igl caschiel e tschigrung, at rachinterò ia ena otr'eda.

Blers saleids digl Ties amei

Carla.

c) Terza brev.

Alp Munter, 8 September 1802.

T'ger amei!

1. Ainten las mias davosas brevts at vaia discretg la mia lavour della dumang e digl avantmezdé. Oz at viglia screiver, tgé tg'ia fatsch siva mezdé e la seira. Chegl sarò la mia davosa brev, partgé an chindesch deis faschaisa chint de bandunar l'alp.

Anturn las dus turna ia puspè tar igl paster. Circa allas treis raspainsa nous las vatgas e las catschagn cunter igl stavel. Allas 4¹/₂ scumanzainsa a munscher. Avant mesa stad cuzava chella lavour anfiguen las 9; ma ossa vògl pi spert.

2. Ja paretg dantant en brav tatsch u ena boglia grassa. Lotiers ans gusta alloura famous en tarment burtget latg gist muns. Chegl è delicat. Siva tschagna fò igl sezzen en fi anmez tigia, e nous ans tschantagn sen las nossas soptgas da munscher anturn chel. Igls mies cumpogns feman e discorran da l'ena tgosa e l'otra, ed ia fend ôr dantant scalezzas per vidar las pippas. En'eda am fascheva igl sezzen fimar cun la sia pippa. Ma siva pitschna urela niv'ia tot sturn, ed a mè pareva, tgi la tigia saltess anturn.

3. Encalgedas vignan er igls signungs ed igls pasters dell'alp Ratitsch tar nous a plaz. Ja tedl cun grond'attenziung las rachintaziungs digl vigl Murezza, tgi è ossa passa vaintg [p. 150] onns ainten chell'alp. Igl pi gugent saint'ia las istorgias digls urs e louvs, tgi duessan aveir vivia pibôt ainten las nossas muntognas. Curtg'ia reiv a tgosa at viglia rachintar tot.

Sen bunausveir e blers saleids digl Ties amei

Carla.

3. La scargeda ed igl bual de tgesa.

1.

La stad cun igls sies deis lungs e tgods è passada, ed igl September è nò. Sen las alps ègl seira e dumang schon criv. Fermas schaladas covran las pastgiras, e las avas survignan durant la notg ena stiglia crostetta de glatsch. La gronda part dellas flours è svaneida. Las pastgiras òn pèrs la sia bela calour verda e vignan da dé an dé pi cotschnas. Las vatgas en sitgas digl latg, ed igls signungs òn bun'ascha.

2.

Vé cunter la mesadat de September vign igl dé della scargeda. Las vatgas von savenz schon la seira avant a tgesa. La pugnira cugl sampugn ground, ornada cun en crauz vò oravant. Igls pours òn schon sa paragea sen las aclas per las ratschever. Tgè plascheir tgi els òn, schi ellas èn belas grassas e fegnas.

3.

L'otra dumang a bunoura sa rendan igls tgeas d'alp sen l'alp. Els òn da pasar la galdeia e da far igls chints, cant tgi toca a mintga pour. Igl signung ed igl sezzen òn dantant fatg la davosa cascheda cugl latg digl dé avant. Sulettamaintg en pèr soligns frestgs mettan els d'en mang pigls pours, tgi vignan per igl pulmaint. Gl'è en gost da veir las belas manadas an parada e las zartas caschielas an ploma l'egna sen l'otra. [p. 151] Mintga pour survigna la sia pruziung tenor igl latg dellas sias vatgas. Ossa vign l'oura della partenza. Mintgign fò la sia tgargia, schonscha la manadeira ed an cumpagneias pi grondas e pi pitschnas sa metta tot sen veia cunter tgesa. Igls tgeas d'alp ed igl signung èn igls davos; partgé els cuvernán anc la vaschela e serran la tigia. Gugent e tutteгна cun malancuneia spartan igls pasters dallas belas spondas alpinas, noua tg'els òn durant la stad passanto diversas ouras de grevs chitos, ma er de bleras legreias.

4.

Siva la scargeda d'alp resta la bistga ainten igls ples digls lias anc 8—15 deis sen las aclas. Anturn igl 1 d'October vign avert igl bual de tgesa. Chels tgi èn an retard cugl rasdeiv, manglan far anavant. Tot igl fons davainta per en taimp possessiung generala, sen la cala mintgign, er igl pover, dastga catscher igls sies animals. Chegl è en plascheir, vasoud igl movel raso sur l'antira prada e santond l'amparnevla melodia de tants sampugns e scalots. Cunter Numnasontga vò igl bual alla fegn. Gl'è freid. La bistga grossa vign tignida aint. Angal las tgoras cuntinueschan las sias spassagedas òr sen igl fons tot anviern.

4. Ord la veta digl catscheder an Surses.

a) Segl viada.

1.

La principala salvaschigna ainten las nossas contradas alpinas è ozandé igl tgamutsch. Solitamaintg ò igl catscheder da far fidious, lungs e privlous viadas, gea, immens strapatschs per obtigneir igl tgamutsch. Prattitgond chel mastier cun [p. 152] success, vign igl catscheder tuttegn surpiglia d'ena passiung, alla cala el pò strousch resister.

2.

Schon dei avant l'avertura della tgatscha dombra igl catscheder igls deis e spetga gnond aveisas gl'amprem September. El prova igl schluppet, el s'exercitescha aint igl sagiattar, tirond alla meira, per sa francar de mazzar la salvaschigna liagida.

3.

Nous lagn gist accompagner el sen en tur da tgatscha e tedlar encal evenimaint ord la sia veta de catscheder.

Dumang è gl'amprem September; gl'è liber la tgatscha. Schluppet, fist cun croc, spieghel-lung, patentà etc. èn schon preparos. Igl necessari proviant de nutrimaint per ples deis u per l'antir'emda è er samtgea. Igl catscheder sa vistgescha anc a grisch e plagn speranza sen buna raccolta, dat el gl'adia alla familia per rivar anc avant notg digl davos d'Avost sella distant'alp Curtegn.

Rivo sen en favorevel lia an fatscha alla pizza, vign controlo manedla-maintg cuagl spieghel, schi sa mossan ensanoua tgamutshs. Bagnspert ò igl catscheder diglia en stupent scot sen en verdign digl Piz Forbesch; ma utro n'è da veir nigns. Igl noss catscheder M. am dei: „Lò noua tg'igls tgamutshs sa cattan ossa ègl impussebel de rivar a schoz; ma avant notg niron els a sa ratrer dell'otra vart digl piz.“ Siva esser rivos tar l'alp ed ans refrestgea cun en tarment burtget latg, pudainsa avant sarrar notg observar, scu igls tgamutshs sa teiran da tshella vart della pizza.

4.

Er oters catscheders èn rivos ossa anfignen l'alp, però sainza andezas de tgamutshs. La nossa observaziung vign tignida zuppada.

[p. 153] En'urela vign passantada rachintond differents evenimaints ord la veta digl catscheder. Igl noss vigl catscheder M. rachinta igl sequent cass: „Gl'onn 1846 ma cattava a Nagiadegna an sarvetsch militar. Mintga catscheder pudeva da chel taimp duvrrar igl sies agen schluppet scu suldo. Avant tgi turnar a tgesa vigna en dé a tgatscha ainten la val Bever. Schon bôt la dumang va diglia dus tgamutshs; ma ia va stuia far en grond tur

per rivar manivel d'els. Duront chel viada òn igls tgamutschs sa tratg sé cunter ena parè de felsa, noua tg'ia n'igls pudeva betg sagiattar. Ja spitgiva sen en grogn de felsa, siva igl cal giu s'extendeva ena gravitscha cun en verdign. Tenor la mia calculaziung stuevan igls tgamutschs cunter seira rivar nò sen chel pastg. Ma dantant sa curviva igl firmamaint cun grossas neivlas; en urezza criv tirava dalla val ôr; aber igls tgamutschs na bandunavan betg igl sies lia de schaschatsch. La burasca niva veapi manevla, ed ia ma resolv ossa d'am render cunter la val.

5.

Gist leva bandunar igl mies post, tg'igls tgamutschs levan an peis e vignan nò segl verdign per pascular. Gl'era en tarment buc ed en starnegl. Ja pegl an meira igl migler, e cugl colp ansemen croda el mortal per tera. L'oter fò varsacants sagls sot mè nò, e faschond ena sustada sen en spei, croda er chel sen l'oter schoz.

Dabòt vaia svantro igls tgamutschs ed igls piglias a des. Cun spaventousa vehemenza catscheva ossa igl urezza ena spessa brainta cunter mè. Igl cler della seira sa midava an curt an profunda notg. Cugl grev burdi a des am pudeva gist anc rabagler malamaintg tras ena grossa gionda.

6.

Surpiglia dalla notg ainten ena val a mè incunaschainta, stueva sfurzadamaintg am rametter e star lò. Er antschavevigl [p. 154] a neiver da tschiel-rot. Am ruschnava sot en crap tranter igls dus tgamutschs per passentar enzacu la notg. O pover mè! Igl vent tschivlava rabgious; las pizzas stursanavan d'ena felsa prezipitonta, tg'ia carteva mintgataut d'esser mort. Siva mesanotg comparivigl ved igl firmamaint igl crividel ed igl urs grond, tgi am mussavan l'oura della notg. Tgè notg eterna sella pizza sot en crap! Finalmaintg rompigl dé. Ja veva ena tala fardaglia, tg'ia tramblava scu ena figlia. Chella notg, da mè mai amblidada, vaia fatg igl propest da mai plé am exponer a tals privels della veta. Ma all'ardenta passiung de tgatscha na pudeva betg resister ed uscheia cuntinuescha anc oz chel mastier, ma racumandond agl maug de Dia. Uscheia rachintava igl vigl catscheder en evenimaint ord la sia veta.

Ossa erigl oura de piglier cutier ainten igl fagn d'en tgamon lò manivel.

b) Gl'amprem dé de tgatscha.

1.

Schon allas catter bandunavans l'alp Curtegn per ascender las Bleis. All'alva digl dé aus cattavans alla tschemma della Furschela. Plagn suaditsch tras la fadeia digl ascender vign repuso e fiado en'urela. Dantant

vignau catschedas a pastg las muaglias dellas alps; igl resung digls sampugns e scalots, igls cloms e givels digls pasters de diversas curts santinsa anfignen segl feil. Dalunga ò igl vigl catscheder diglia cugl spieghel igls 5 tgamutschs pasculonts. Igl urezza è favorevel, ed igls tiers an bung lia per rivar a schoz. Siva en tur d'ena mesoura stainsa sen en schangel a schoz agls tgamutschs. Cun totta atenziung pusainsa igls schluppets sen en cron, tgitond precauziusamaintg suror.

2.

Tgé bel veir! Circa 100 m distant en stupent buc sensom en ot scu ena vigilonta guardia, tedlond cun ureglia gizzada [f. 155] segls tschivels d'ena muntanela, duront tgi ena tgora, 2 starnegls ed en ansoul pasculeschan notvart chietamaintg. Ja pegl an meira la tgora, el igl buc, dumbrond 1, 2, 3. — Cugls colps ansemen rodlan igls dus tgamutschs ainten igl sies sanc. Chegl'è igl mument, tgi porscha igl deletg agl catscheder, tgi desda e nutrescha la sia passiuung, tgi fò amblidar tots strapatschs e privels della sia veta.

Cuntaints della nossa raccolta svantrainsa las salvaschignas e pigliagn en refrestg.

3.

Dantant am rachinta igl mies vigl verso cumpogn anc dus evenimaints, tgi dattan d'antaleir a tgé terribels privels, tg'igl catscheder è exponia. El dei: „Veist chaint igl Piz Platta cugl sies grond vadretg. Avant blers onns ma cattava en dé digl davos September davainz chel sé cunter igl feil della pizza. Gl'era schon da varsacants deis aunò sto fitg freid, da maniera tg'igls ots dellas muntognas na sdarschalavan betg tranter dé. Ja leva tschuncanar chel spundeiv per rivar a schoz a treis tgamutschs. Quasi era ia ôr digl privel, tgi am brestga en pè e scu en lenn de seia reiva anfignen sensom ena terribla felse ota. Per la mia gronda sort am pudeva gist retigneir ved en crap pi grond, avant tgi surdar sur la felse ôr, duront tg'igl mies fist passava giu per mai igl veir plé. — Cun snuiziung, scurtgia an differents lias, am rabagleva ord chella terribla situaziung.“ — El cuntinuava cun deir: „Ainten en vallung digl Forbesch am cattava ia avant dus onns betg an manc privel de veta. Per scursaneir en toc viada e rivar an curt taimp a schoz ad en buc, geva ia d'en vallung sé. Rivo anfignen en scalem de felse, am leva scliviglier sé per chel. An chel mument rompi giu digl Forbesch sur mè sé en antier toc felse, sburond cunter mè digl vallung giu — la mort avant igl. Per mè dava nign oter salvamaint, tgi d'am [p. 156] sterner schi cunter igl scalem scu pussebel, laschond eir igl material suror, risigiond de neir sfartaglea d'en crap.“

Siva da chesta rachintaziung vainsa piglia igls noss tgamutschs a des

per ans render giu la val tagl noss cutier. Segl return reusseschigl da sagiattar anc 3 muntanelas.

5. Igl urs.

1.

Gliout tamalira sa snuescha, santond angal discorrer digl urs. Chella tema è aber betg mutivada. Vign el betg ghisignia, fò el a nign digl mal. El fui pitost digl carstgang. En'eda tatgeva igl urs en tgang d'en pour. Ma gnond notiers igl pour cun en pal, sa fascheva igl urs spertamaintg ôr digl pulver. Privlous è igl urs angal, cura tgi el è famanto u blasso, u schi ensatgi tschertga de disturbar igls sies pitschens. En catscheder prudent sa feida parchegl mai de sagiattar en urs gioven, vasond sia mamma damanevel. El sa mittess ainten en grond privel. Gist schi privlous è igl urs blasso.

Cun spertezza sa dolza el sen las sias tgomas-davos e saglia rabgianto cunter igl inimei. Pover igl catscheder, schi el vign d'igl tschiffer. Adumbatten tschertga igl catscheder de fugeir. Ena suletta tastada cun las sias toppas, ed el sterna igl pi ferm om teislung per tera vé. Cun terribla rabgia sa patta el segl sventirevel, catscha las sias greffas gidas ed igls fermes daints ainten igl brost e s-cherpa chel da part. Cun ena spertezza furiosa persequitescha el igl inimei. Igl sventirevel prova da sa salvar cun sa scliviglier sen ena planta. Adumbatten! Furond las sias greffas tortas ainten la scorsa, è el an cass de sa scliviglier sen mintga planta. El sa noda er bagn.

[p. 157] Angal angiu ò el enpo ampatg de correr, essend tgi las sias tgomas-davant en pi curtas tgi chellas davos. El zappa scu igl carstgang sen l'antira planta d' pè, e parchegl è igl sies zap sumigliont a chel digl carstgang.

2.

Schi la tgatscha sen urs è er combinada cun gronds privels, schi dattigl tuttegnà anc dapartot curaschevels catscheders, tg'igl persequiteschan. Chel tgi ò la furtegnà de mazzar en urs, fò igl sies bel gudogn. Schon la tgern, tgi peisa savenz anfignen 200 kg, ò ena gronda valour. Ins metta chella a lomger en pér deis, ed ella perda igl gost doltschign e gusta siva quasi scu tgern-bov. Igls calungs, igl tgea e la glianga gostan famous. La toppa è ena delicatessa. Or digl foll fò ins mantels, curveias, tga-pitschas etc.; el vala 30—50 frcs. Ultra de chegl paia igl cantung per mintga urs en importo de 100 frcs premi, e blers cumegns paian er belas sommas per sdreir ôr chel nosch tier scarpont, tgi fò gronds donnns tranter igls movels sen las alps.

3.

Las pi grondas mazzacras fò igl urs tranter las nursas. Da notg, curtgi chellas pôssan chietamaintg ainten igl stavel, attatg'el la muntanera e sturnescha cun las sias toppas 20—30 tocs. El maglia giu a chellas igl ampren las ureglias, s-cherpa sé igl brost e consumescha alloura igl cor, igl lev e la nirunciera. La notg sessour cuntinuescha el igl sies past, sch'el vign betg disturbo. Bistga da corna attatg' el betg tgunsch; er tgavals èn dad el sirs, partgé el canoscha las sias noschas armas. Fitg savenz vignan las tgoras persequitadas dad el. El prova de las catscher sur prezzapizzas giu.

[p. 158]

4.

Igl urs sa nutrescha betg angal de tgern. La sia principala vivonda furman fretgs ed ervas. Bucareidas e glimaiaas maglia el er gugent. Scu la golp è er igl urs en amei de robas doltshas. El è plé tgi ventirevel, sch'el catta e vign da sblundrager las masagnas digls aviouls. Per survagneir pomma ed ivas, fò el igl aton lungas cursas giu ainten las valladas bassas.

5.

Igl anvien passainta igl urs per la gronda part cun durmeir. El fò ainten scremas u tangas en letg cun de tottas sorts starnem. De grondas fardaglias dorm' el deis ôr cuntinuadamaintg, anfignen tgi la fom igl desda.

6.

Ainten igls davos onns è igl urs nia ena rariatad au Svizzera. Ins catta el angal plé ainten las valladas lateralas dell'Engiadina bassa, ainten las val Misoc e Calanca, ainten la val Blegno digl Tessin ed ainten encal vallada isolada digl cantung Vallis. Igl onn 1895 èn nias sagiattos ainten l'Engiadina bassa treis, ed ainten la val Mesoc dus urs.

6. Igl tes.

1.

Durant la stad ed igl aton catt'ins sen pros damanevel digl gôt savenz grondas rosnas radondas della grondezza digl cup d'ena tgapela. Dasperas è tera e crappa. Encal vespra sgola lò anturn e lascha supponer, tgi ainten la rosna sblundrageda sa cattava igl sies nia. Tgi varò mai dizzipo chel sen [p. 159] ena tala maniera? Da stgira notg vign encalgedas en animal ôr digl gôt, tgi porta survart peil grisch, sotvart neir. Igl sies nas, las sias tgomas curtas ed igl sies peil grop an moda de seidas dattan sumeglia d'en portget. Gl'è en tes. Immediat catta el chint digl nia d' vespras. El scumainza dalunga a tgavar ôr igl scazzi. Zappa e badegl porta el cun sasez. Las greffas fermas dellas sias toppas èn scu

fatgas aposta per tgavar sé igl tchispet. Cun spertezza sagliant' el tera e crappa dapartot anturn. Las vespras igl dattan a des. Ma igl tes na sacorscha navot, partgé igls ghegls na pon betg penetrar tras igl sies peil spess e la sia largia codgia, tgi stat sot chel. El tgava anavant sainza sa lascher disturbar, anfignen tg'el reiva tar las patgnas digl mêl. Chellas igl gostan famous, e pir curtg'el ò consumo la davosa gutella d' mêl, vò el per sies fatg.

2.

El maglia er meirs, talpas, zerps, ranglas e verms; ma a tot oter prefaresch' el igls ovs d'utschels ed igls utscheligns. Da premaveira a da stad sa nutrescha el er de fletoms ed ervas. Igl aton maglia el ravas, garnitschs e tiffels e fò cotras savenz gronds donns ainten igls ers.

3.

Igl tes sa lascha veir fitg darar. El è en tier tamaletg e suspetous e parchegl en veritabel eremit. El tgava dalla vart sugleleiva d'ena collina la sia tanga. Chella furma ena tgavorgia de $1-1\frac{1}{2}$ m sot tera ed ò ples antradas. Liaint fò el igl sies letg cun figlia e mestgel e passainta lò la gronda part digl anvien cun durmeir. La premaveira, curtgi vign la bun' ora, sa desda el e vign oravant a suglegl. Duront igl anvien pegl' el nign damagler tar sasez. Ma la stad sa nutrescha el tant pi bagn. Igl aton è el adegna fitg grass e peisa savenz anfignen 18 kg. Igl anvien consumescha el digl [p. 160] sies agen grass. La premaveira è el maier scu en rom e vei òr scu en s-chelet.

4.

Igl foll digl tes na lascha penetrar nign' ava e vign parchegl savenz duvro per surtrer coffras e per taschas de tgatscha e salvonas. Per chel muteiv vign igl tes persequito dagl catscheder. Per la tgatscha de tes ò el agens tgaugs.

5.

Ultra igl carstgang è er la golp en inimei digl tes. Ella pò betg dar la fadeia de tgavar sez la sia tanga. Ella prova de scaztger igl tes òr della sia. Sainza esser anvidada, vign ella mintgatant a far ena visita. Tar chella occasiung tshuffargnescha ella la tanga talveisa, tg'igl tes, igl cal è en ameì della netezza, vign sasa e la bandunga. Da tots igls animals, tgi abiteschan sot tera, u'ò miane egn en' abitaziung schi netta scu el. El tgava parchegl pi gugent ena nova tanga per sa far liber dalla golp. Ma chella è dantant rivada tar igl sies scopo. Ella pò ossa considerar la tanga per seia.

7. Igl ghis.

1.

Igl ghis è egn digls pi privlous animals de rapina. Fitg sumigliont agl ghis è la firgna. Tots dus òn ena calour bregnstgira. Tuttegna sò ins igls disfrantzger tgunsch l'egn da l'oter. Igl ghis ò d'avent digl culez anfignen segl brost ena stretga alva, la firgna ena menla.

2.

Igl ghis fò tgatscha sen las gaglignas e tubas. Povras chellas, schi el reiva la notg ainten igl galiner. Schi el vign [p. 161] betg disturbo, mazza el tot; partgé igl sanc prefarescha el alla tgeru. El è er en grond amateur digls ovs. El igls sò tschitschier ôr sainza igls romper. Pir cura tgi la casarina igls peglia ainten mang, observ' ella tg'els èn veids.

3.

Sen la madema maniera trattescha la firgna igls animals digl gôt. Ni igls utschels, ni igls ovs èn dad ella sirs. Er glioirs, gaglignas selvadas ed arblangas la servan per vivonda.

8. La mort della gagligna selvada.

1.

Spassagiond en dé de premaveira tras igl gôt santa ia anetgamaintg tranter la roma barbousa d'en pegn ôr: „gluc-gluc.“ A mè vign dalunga igl partratg: Chegl stò esser ena gagligna selvada, prubabelmaintg ò ella sot chel sburtgia igl sies nia. Plangign, plangign m'approximesch' ia agl pegn e tgit tranter la roma aint. Cò stat la gagligna platgeda scu eua clutscha. Tgi sò, schi ella vess per mangs de cuar ôr ovs? Ja volv d'en mang la roma. Pri! La gagligna è d'avent! Tranter dus rischs sa catta igl sies nia cun 10 ovs. „Te pudessas igls piglier cun tè ainten la tgapela e lascher cuar ôr ena gagligna dumesta. Na, laschigls cò; partgé igls pulschagns savessan forsà eir alla maloura.“ Faschond chel partratg cuntinuesch' ia igl mies tur, remartgond precis igl lia digl nia.

2.

Da chel dé d'avent mantgantava ia betg ena dumang de visitar igl nia. Giond lomet sen igls piz digls calzers, pudeva rivar anfignen dasper igl sburtgia sainza sfugentar la clutscha. Ja pudeva strousch spitgier igl dé, tg'igls pulotigns schluiteissan [p. 162] ôr digls ovs. Rivond en dé damanevel digl lia, observ'ia en tschert sgartem ainten las guglias e la tera anturn igl pegn. „Cò è succedia ensatgé!“ Ja dost d'avent la roma. Tgè snavour! Segl our digl nia stat la crosa digls ovs tot de sanc. Dus ovs èn anc aint igl nia, ma veids e rots. Giumez schean plemas. En

pêr pass distant, ampuranada cunter ena ploma d'roma, sa catta la clutscha sez, sgarschevlamaintg maltrattada cun scarpo sé igl brost. — Sainza dubi era ena firgna igl assassign. Rivo a tgesa, rachint' ia igl crudevel act agl bab. Chel dei: „Angal pazentzga en mument, lagn schon tamprar igl seroc.“ Cun la trapla da firgnas sot bratsch giainsa ansemblamaintg tagl nia. Igl bab dasfò en poèt la ploma d'roma e tschainta la gagligna morta ainten chella, laschond ena rosnetta averta. Ainten chella metta el la trapla. Schon l'oter dé bôt turnav'ia segl post, ma cattava tot, scu vevan luia. Pir la terza dumang sa sdualava igl assassign ainten la trapla. Gl'era veiramaintg ena firgna. Sainza pardung la dava igl golp mortal.

9. Igl cot selvadi.

1.

Chel tgi vot galdeir la bellezza della premaveira, stò betg durmeir mengia dei. Tgè deletg da passar tras igl gôt sen fardé ena dumang da Matg! Sen tots mangs resunga igl legrevel cant digls utscheligns. Tranter tottas chellas vouchettas mievlas sa lascha santeir en ferm: „tschvsch, tschvsch“ tschintg gedas l'egna siva l'otra mecta gliunsch sé pigl gôt. Danovamaintg igl madem clom enpo pi anaint. Giagn siva igl clom per amprender a canoscher chel utschel.

2.

An pac urela ischans sessom igl gôt; lareschs sbiriglias, schembers, zundrigns e gioppa ans fon andamaint, tgi nous sa [p. 163] cattan sen igls confegns digl gôt. — Tatlè, puspè igls cunaschaints tungs! Gist vedvart nous santinsa els. Ossa angal planget vé cunter chel laresch sbiriglia, betg tgi na sfugiantan igl noss cantadour! Rivond vé tar igl sbiriglia, vasainsa ainten en planget survart tranter la gioppa en stupent bel utschel. El è grond scu en cot dumesti, ma da calour stgir-blava, targlischant scu igl metall, cun dus bendas alvas nò per las alas. El na porta nigra cresta; ma sur igls igls òl dus tschertgels gross, cotschens scu la scarlatta. „Chegl è en cot selvadi, scu mies bab ò sagiatto chest aton. Bst, atenziung! Ossa cant' el puspè!“ El dolza la coua beladretgsé, schlargia ôr ella, tg'ins pò veir plema per plema. Ossa sbass'el las alas anfign giu segl taratsch, stenda igl culez adretgor, serra igls igls e canta danovamaintg: „tschvsch, tschvsch!“ faschond tar mintga clom en saglet adot e girond anturn scu ena roda.

10. Las plantas de guglia e de figlia all' antschatta della premaveira.

1.

Avant curt taimp òn igls scolars gia ena festa — Calonda-Mars. Els òn fatg a saveir, tgi la bela premaveira s'approximescha. Igl suglegl

leva mintga dé pi bôt e vò pi tard darandia. La temperatura crescha da dé an dé. La neiv scumainza a crudar giu digls pegns. Igl gôt de pegn compara puspè aint igl sies vistgia stgir-verd. Ossa survigna igl suglegl en cumpogn, tg'igl gida scatscher pi spert igl anvienr ôr digl paeis. Dalla dumang anfign la seira taraneschan antiras spondas. Ma er an vals e foppas stò la neiv socomber agl tgod digl suglegl. Siva curt taimp è l'antira contrada scuverta e mossa puspè la sia tscheira sblatga e smireida scu avant la sarada. Pros ed urmegls èn cotschens; igls lareschs portan anc nignas [p. 164] guglias e las tgaglias nigna figlia. Tot schea anc an doltch pôs. Angal allò dasper igl ual stat ena planta florenta. Gl'è en salesch, orno cun bleras minas; ma el port' anc nigna figlia. I vò betg dei, tgi er chella compara ved las sias pertgas lungas.

2.

Ossa tgi la neiv è svaneida, pò igl tgod digl suglegl penetrar ainten la tera, la far sdarschalar e dasdar tar nova veta. Diversas plantas ervousas e fasteis antschevan a catscher igl sies verdign tranter l'erva viglia sé. Ved tgaglias e pommera scumainzan igls bôts a sa darveir. La figlia sa sviluppescha. An curt taimp è l'antira contrada cuverta cugl plaschevel verd de premaveira. Tschents e tschents flours de differenta furma e calour catschan igls sies tgeas tranter igl amparnevel verdign sé. Igls unfants culeian las flours cun plascheir, ma els na las canoschan betg. Parchegl lainsa ossa discreiver varsacantas dellas ampremas flours de premaveira.

a) La primula officinala (Clav-S. Peder).

1.

Cura tgi la neiv è svaneida, observainsa cò e lò segls pros ena bela flouretta menla. Igl pivel nomna ella clav-S. Peder. Nous pon er dar ad ella igl nom primula officinala. Igl pled primula ans dei, tgi ella seia egn digls amprems represantants della premaveira. Sell' amprein' iglida savainsa destinguer treis parts principalas ved chella flour: l'inflorescenza, igl mona e la figlia. Ainten tera sa catta la risch, tgi furma er ena part essenziala. L'inflorescenza vign furmada da ples flours, tgi stattan tottas sessom igl mona principal e furman uscheia en candalaber. Igl mona della primula è glisch e porta ni bratscha, ni figlia. Giudem è el circumdo cun figlia. Chella sa rasa, pispert tg'ella è ôr tera e furma parchegl ena rosetta radagna. La risch sa catta totalmaintg ainten tera

[p. 165]

2.

Consideragn las catter parts principalas pi manevèl! L'inflorescenza è en candalaber consistent ord ples flourettas. Mintgigna de chellas vign

purtada d'en pitschen bratsch, tgi stat tschanto sessom igl mona principal. Sella basis de mintga bratsch sa catta tar la primula officinala ena figletta. Ella serva per pòsa agl bratsch; parchegl la numnainsa la „pòsa“. Mintga singula flour è circumdada d'ena buscha. Essend tgi ella ò gronda sumiglianza cun en tgalesch u butgal, vign ella numnada „igl tgalesch“. Igl our digl tgalesch è faudia sessom e furma tschintg barletgs.

Allontanond igl tgalesch, cattainsa davainz en spoul mecta lung. Chegl è la barschola coronilla. Ella sa derva sessom horizotal e furma ena planetta. Chella sa divide an tschintg barletgs mellens, tgi furman ansemen culla barschola la carunga della flour. Lò noua tgi la bucca della flour vò vé ainten la barschola, ò la primula officinala igl plé 5 bels tatgs mellens.

Fandainsa varsacantas barscholas coronillas, schi cattainsa davainz 5 buschettas sen 5 filucs. Chellas buschignas contignan ena polvra menla, tgi sa nomna „polvra pollina“. Las buschettas ed igls filucs ansemen portan igl nom „stamins“. Igl stamins della primula officinala èn tatgeas bôt giudem e bôt sessom ved la barschola coronilla.

Allontanagn er la carunga cugls stamins! Cò stat ainten mez la flour anc ena part, tgi sumeglia fitg ena clocca. Chegl è igl „pistil“. Ved chel sa laschan er destinguer treis parts scu ved ena clocca: la bucca, igl culez ed igl butatsch. La terza part lainsa aber numnar la „semera“, partgé ella contigna igl sem. Tagliond parmez la semera, crodan ord chella blers pitschens garnitschs, igl sem della planta.

3.

Igl mona della primula officinala è ervous e blot. Savenz è el sessom strubo angiu. La figlia ò igl plé la furma d'ena [p. 166] pala. Encalgedas è ella er ovala. Igl sies our è daintia u crenia. La figlia della primula officinala è raplousa.

4.

La primula officinala ò ena risch principala, tgi catscha sen tots mangs rischs stiglias, lateralas. Parchegl ò la flour en ferm pè ed obtigna er abundonta vivonda.

La risch ò ena odour amparnevla sumiglionta a chella dellas ennas.

Igl nom officinala aus dat d'antaleir, tgi chegl seia ena planta de masdegna. Las flours satgantadas dattan en gustivel e virtuous té cunter la toss.

b) La viola odorosa.

1.

An madem taimp scu compara segls pros la clav-S. Peder, crescha ainten la sumbreiva dellas seivs e dellas tgalias en'otra flour. La sia

calour n'è betg schi bela scu igl targlischant mellen della primula. Tuttegua fò ella plascheir a nous. Tgi sa legra betg, cattond l'amprema viola odorosa? La sia odour è amparnevla a mintgign.

2.

Ella consista er ord 4 parts principalas scu la primula officinala: la flour, igl mona, la figlia e la risch.

La flour è er circumdada digl tgaesch. Ma chel n'è betg unifigl scu chel della primula; el è multifigl c. v. d., el vign furmo da ples figlias (5), tgi n'en betg tatgedas l'egna ved l'otra. Parchegl tgi ellas òn differenta grondezza, numnainsa chel tgaesch „irregular“. Er la carunga della viola odorosa ò 5 figlias de differenta grondezza. Ella è damai er irregulara. La figlia coronilla sot porta en sparung, tgi stat zuppo tranter [p. 167] la figlia digl tgaesch aint. La carunga della viola è stgirvioletta cun bels tatgs mellens sella bucca della curta barschola.

Er ainten la flour della viola sa cattan 5 stamins. Chels èn betg farmos ved la figlia coronilla scu tar la primula, bagn aber treis ved igl tgaesch e dus ved igl sparung. Chests contignan mèl; parchegl vasetan igls avionuls savenz la viola odorosa. Ainten mez la flour, circumdo dagls stamins, sa catta igl pistil. En toc digl sies culez cun la bucca surpassa igls stamins, duront tgi la semera è tot cuverta da chels.

3.

Igl mona della viola è blot scu chel della primula. El porta sessom adeg'n'angal ena flour. Alla sia basis sa sviluppescha la figlia. Mintga figlia ò en lung mona. Ella ò la furma d'en cor. Igl sies our è crenia. La viola posseda ena lunga risch feilousa, tgi catscha sen tots mangs curriers. Uscheia pò chella planta sa mintigneir ed angrondaneir igl sies revier.

c) La calamandrina.

1.

Strousch scumainzan las primulas a crudar e las violas a satger, compara sen la prada en'otra flouretta carina. Ella è blava scu igl tschiel saragn, ed igl our mellen della sia barschola coronilla sumeglia ena steila targlischanta. Ella crescha particularmaintg an lias umids.

2.

La sia flour sumeglia chella della primula. Ella è farmada ainten en tgaesch palous cugl our fandia an 5 barletgs. La barschola coronilla della calamandrina è fitg curta. Ella sa derva sessom horizontal e furma ena planetta consistente ord [p. 168] 5 ureglias blavas. Ainten la barschola cattainsa 5 pitschens stamins, tgi circumdeschan igl pistil.

3.

Igl mona n'è betg blot scu tar la primula u la viola; el è sburtgia. El porta bratscha e figlia. El è palous e per part cantunous. La sia figlia ò la furma d'ena lantscha. Ella è garneida cun curts peils, tgi targlischan. La figlia sesa direct segl mona principal; ella è sesonta.

La risch della calamandrina schea scu enpitgida ainten tera. Ella catscha er blers curriers scu chella della viola odorosa.

[p. 169]

**Material accompagnont
l'istoria, la geografia e l'istoria naturala.**

1. Castis e ruignas de castis ainten igl cantung Grischung.

1.

Fardün, Bärenburg, Jörgenberg e Belfort eran betg igls sulets castis ainten igl Grischung. L'istoria digl noss paeis fò menziung de 150—180 castis. I dava da chels ainten tottas valladas grischungas, excepziuno Tavo.

2.

An Surses vasainsa all'antschatta della val sen bela collina las restanzas digl ferm casti de Riom (Retia ampla). Burmaintg aintadem la val sur Murmarera stattan sot ena parè de crap las miraglias digl casti de Marmels. Pitschnas restanzas de castis u tors cattainsa sella Motta de Parsonz e sella Motta d'Vallac. Ainten la val Albula fon bleras ruignas de castis andamaint a nous taimps dadei passos. Tranter Brinzouls ed Alvagni sa dolzan alla sanestra sen en grogn las ruignas della viglia fortezza de Belfort. Chegl è egnà della belas ruignas ainten igl Grischung. Sot Vaz, a Nivagl, vasainsa sen en mot anc restanzas digl casti principal digls barungs de Vaz.

[p. 170]

3.

Giond della val Albula ôr tras igl Schyn, rivainsa ainten la bela Dumliastga cun varga 20 castis u ruignas de tals. Visavi a Tusang sen en'ota felsa vasainsa las restanzas digl casti Retia ota. Dacoanor tscharninsa sella porta della Dumliastga igl casti de Razen, igl capo casti digls barungs de Razen, tgi possedevan er Jörgenberg an Surselva. Bagn mantignia ed abito è igl casti ded Ortenstein.

4.

Ordinariamaintg pò ins veir d'avent d'en casti anc egn u er ples. Betg sainza muteiv òn igls castis talas posiziungs. Schi en casti niva attatgea d'inimeis, schi savevan igls castelans uscheia dar anzagnas agls sies amejs vischinouts tras fis e bandiras.

5.

Ma creist propa, tgi tots chels castis seian stos en'eda nias de rapina e de tiraneia? Bliers an mintga cass bagn. Ma betg tots igls conts e barungs eran usché crudevels da tribular igl pivel tras castelans inumans. Da lez taimp attatgevan savenz armadas estras la nossa tera. Chellas intschendravan las vischnancas e mazzavan sainza pardung omens, femnas ed unfants. Igl pivel tamento cattava alloura savenz en refugi ainten igls fermes castis digls sies signours.

Castis èn er nias biagias all'antschatta de valladas per impideir l'invasiung d'armadas estras.

6.

Igls castis eran fermes e parevan d'esser biagias per la perpètuadat. Ins catta anc meirs de 2—3 meters ladezza. Ossa èn quasi tots an ruigna. Els ans mossan cleramaintg, cutgi tottas tgosas cò sen tera, er las pi fermas, ston en'eda piglier fegn.

[p. 171]

2. Igl vigl casti.

1.

Te veist sella collina
Igl vigl casti anc star.
Tgé detgas, tgé istorgias
Sò chel ans relatar!

2.

An chel pibôt vivevan
Crudevels castelans,
Ferm dominond la tera
Cun omens baruffants.

3.

Els gevan sella tgatscha
Tras pradas e tras grangs,
Piglivan rob'e veta
Agls povers concarstgangs.

4.

Aint igl casti alloura
Tignivigl legher plaz,
Faschevan bals e gias,
Baraccas e solaz.

5.

Cun mestgel, cun pignoula
En oss igls meirs surtratgs;
Caladas en las festas
De castelans sfarfatgs.

6.

Ma la tschuett'oss cloma
La notg cun tung profund:
„Vurdè, uscheia passa
La gloria de chest mond.“

3. La mort de Tell.

1.

Crudada la laveгна,
O l'alp l'amprema flour,
E pi amunt adegna
Cugl movel vò igl pour.

Igl montagnard anc ossa
Observ' aint igl combat,
Seu la darott'igl mossas,
Chel per la libertad.

2.

Igl Schächen ramurescha
 Tras sies profonds fundegls,
 E fels' e pegn s'artgescha,
 Smaglea dagls sies turnegls.
 Er igl piogn el scatscha,
 Tgi suravé è sto;
 En mat giud chel ambratscha,
 Davent igl òl mano.

[p. 172] 3.

Gist reiva egn segl lia,
 Curtg' igl piogn è rot.
 Chel resta betg stramia,
 Sagl' agl ual dabòt.
 El tgappa cun sveltezza
 Gl'unfant; chel è spindro.
 Ma'gl vigl an si' carezza
 O l'onda sutarro.

4.

Cur' l'ava' ò deponia
 Sen riva franc' igl mort,
 En pivel constarnia
 Lò planscha la si' sort.

Scu'gl pè della muntogna
 Scruschiss planschond per el,
 Rassung' igl tot an egna:
 „Igl Tell è mort, igl Tell.“

4. Igl claustral de Pisa.

1. A Pisa sper la clostr'an iert floria
 Spassegia en conventual stramia.
2. En mal profund las vestas gl'ò sblitgia;
 Nign sò, tgi'l è, danonder tg'el è nia.
3. El tschantscha pac, e chiettezz'òl nigna,
 L'angoscha ainten igl sies cor retigna.
4. La tulipana giagl' el admirescha,
 La simpla bela negl' el respetescha.
5. Suspeira sper la rosa, la stupenta:
 „Ah, tgi scu flours la vet'ò innocent!“
6. El tedla ossa sellas melodias
 Digls utscheligns, tgi lò biegian igls sies nias.
7. Tadlond sellas canzungs cun cor, tgi batta:
 „Biia chel, tgi ved voss cant confiart anc catta.“
- [p. 173] 8. Alloura vers la tera gl'igl el fetga,
 Sbassond igl tgea cun dolour perfetga.
9. „O, dervat tera! Covra igl mies tgea!
 Curveir sast te angal mies grev putgea.
10. Cur' l'otra premaveira arivava,
 Igl por claustral las flours na contemplava.
11. L'è liber della dolorosa treglia;
 La ter' agl sies giavisch ò do ureglia.
12. La platta sen si' fossa erigida
 O l'inscripziung „Johannès Parricida.“

5. Igl Rütli proprietad della gioventetna svizzer.

1.

Igl onn 1859 sa derasava an tot la Svizzer la nova, tg'igl proprietari digl Rütli viglia biagier en hotel sen chel lia, venero da tots bungs patriots svizzers. Mintgia veir amei della patria stava stupia de chella nova, sa dumandond: „O chella tera, la tgigna della nossa libertad, da daventar en lia de reuniung e divertimaints per tot igl mond? Ed ò igl liber Svizzer dad ossa davent da paer taxa per pudeir tschantar igl sies pè sen chel?“ Per impideir chegl sa volvan bungs patriots tar igls unfants de scola svizzers cugl clom: „Igl giovens dessan onorar las ovras digls vigls! Nè damai unfants svizzers, spandè mintgign en pèr raps, per tg'igl Rütli davainta vossa proprietad, senachegl tg'el vigna betg profano tras speculaziung privata.“

[p. 174]

2.

Chels pèds desdan igl sentimaint patriotic ainten tot igls giovens cors. Mintgign leva contribueir ensatgé; er igls pi povers levan betg star anavos. An pac taimp ò la gioventetna de scola cun agid de blers premuros patriots collecto la bela somma de 94,000 francs. Cun 55,000 francs ò ella cumpro igl Rütli. Cugl rest ò ins biagia ena bela abitaziung pigl guardian ed ambelia la contrada.

3.

L'antira patria ò sa legro dell'ovra patriotica. An memoria de chella ò mintga infant svizzer survagnia en maletg digl Rütli. Ossa dastga la gioventetna svizzer deir cun buna raschung: „Chel toc taragn, tgi è a nous tots schi tger, chel è noss. Cun forzas uneidas vainsa nous acquisto chel.“

6. La tgora a St. Cassian (Lantsch).

1.

Da taimp vigl vivevan ainten igls noss gòts urs, louvstscharvers ed evlas. Chels animals scarponents persequitavan savenz tgoras e nursas. D'en curious antop tranter ena tgora ed en louv vign rachinto igl sequent.

En pour de Vaz veva cumpro ena tgora a Lantsch e geva ôr an Planeiras. Rivo a St. Cassian era el fitg mulasto dalla seid, avend fatg marendia a sitg. El rainta la tgora ved igl reiel della porta d'baselgia e vò tagl ual lò manevel a Bever ava. Dautant vign ôr digl gôt en louv e vot tatger la tgora. Chella fò en sagl ainten baselgia ed igl louv siva an totta furia. La tgora sa struba davos la porta nò, durant tg'igl louv passa cun grond tgatsch per baselgia aint. Dalunga sa schluita la tgora ord baselgia, sarrond la porta cun la soua, [p. 175] culla cala ella era rantada. Igl louv era tgappo. Cun agid ded oters omens clamos notiers sturnescha igl pour igl malfatschant.

7. Igl pasteret.

1.

En pasteret era gliunsch anturn ancunaschaint parveia della sia auteligentscha. Igl uvestg ò santia digl scort mattatsch. El igl lascha clamar per sa persvader, schi seia, scu niva ruschano. Igl mattet compara. El saleida igl ot signour curtaschevlamaintg. Cò dei igl uvestg: „Ja va santia, tgi te seias en perdert mattatsch. Ja at vi parchegl far treis dumondas, e schi te sast rasponder anandretg a chellas, survignas per mintga rasposta en maranghign.“ Cun chegl è igl mattatsch sto ancletg.

2.

Igl uvestg scumainza igl examen schend: „Am sast deir, cantas steilas tgi gl'è ved igl tschiel?“ Igl mat dumonda palpira, plema e tenta. Alloura fò el segl palpira tants punctigns, scu el pò e mossa igl palpira agl uvestg schend: „Tantas steilas dattigl e betg daples.“ Igl uvestg dei: „Ma tgi sò bagn dumbrar tot chels puncts?“ Igl mattatsch: „Nign, partgé las steilas èn er nondumbrevlas.“ Igl uvestg sa cuntainta de chella rasposta ed igl dat igl daner ampurmess.

3.

Igl uvestg fò la sagonda dumonda schend: „Cantas gutellas ò la mar?“ Igl mat peglia puspè palpira e screiva sen chel zeffra sen zeffra. Igl uvestg dei: „Ma schi te calas betg anc, rivainsa tar nigina fegn.“ Igl mat rasponda: „Schi las funtangas ed igls fluss cedan betg de correr, nigusa er betg alla [p. 176] fegn de dumbrar las gutellas. Lez procurar, tgi tottas funtangas sa perdan e tots igls fluss calan de correr, viglia calcular, cantas gutellas tgi la mar ò, schigliò betg.“ Cun chella rasposta era igl uvestg cuntaint ed igl dat en sagond maranghign.

4.

Ossa fò igl uvestg la terza dumonda: „Canta figlia òn tottas plantas digl mond? Chel chint am stost far a tgea.“ Igl mat era puspè betg ampatgea e dei: „Schi vous subtrahez mintga figlia, tgi croda igl aton, da chella, tgi crescha la premaveira, schi vez igl chint exact.“ Igl uvestg pei: „Ma alloura na restigl navot.“ „Gea“, dei igl mat, igl a(u)[n]vieru vainsa giò nigina figlia ved las plantas.“ Sencheigl rei igl uvestg e dat agl mat igl terz maranghign. Tot cuntaint angraztga igl pasteret.

5.

Ossa dei igl mat agl uvestg: „Lubim d'az far ena dumonda!“ Igl uvestg è sto cuntaint e veva marveglias d'igl santeir. Cò dei igl mat: „Au tgé sa sumigliainsa ed au tgé betg? Chegl n'ò igl uvestg savia. Igl mattet dei: „Ainten la dutregna stattigl scretg, tgi vous seias en pastour

e vegias da tglrar nursas. Au chel risguard sa sumigliainsa. Vous ischas aber en pastour superiour e possedez retgezzas ed onours, ia sung en pover paster e va navot. Chegl è la differenza tranter nous. Piglèm parchegl scu voss servaint, dèt a mè speisa e vistgadeira e vegias chito per mè; ia az vi sarveir parsiva fidevlamaintg.“ Igl uvestg ò fatg chegl, ed igl pover pasteret è davento en om stimo e da gronda capaciad. El è rivo tar chegl cun esser activ, prudent e pietons.

[p. 177]

8. Igl adia dell'alp.

Muntognas stet bagn!

Te sponda alpina!

Gl'aton s'avicina,

Az sto bandunar.

Puspè nous turnagn, cur' l'alp s'ornescha,
 Cur' tg'igl cant renescha, gl'ual ramurescha,
 Cur' tg'igl cucu return' aint igl meis de Matg,
 Ed igl pastg cun flours sa vistgescha bufatg.

Muntognas stet bagn!

Te sponda sblitgeida!

La stad è stuleida;

Az stò bandunar.

9. Igl Rütli.

1.

O, seias da nous salidada
 Te tgera campagna agl lai,
 De gòts e muntognas ornada,
 Dagl mond profanada anc mai.

3.

Allò an nocturna stgiraglia
 Els planschan igls mals digl paeis,
 Schendros d'ena ferma sbiraglia,
 Tg' ò fatg neir igl pivel unfeis.

5.

E Dia, el ò benedia
 Igl voct digls babungs an buntad,
 Partgé igls tirangs òl splidia,
 Agl Svizzer òl do libertad.

2.

Ludada te tgera campagna,
 Refugi d'eroics babungs,
 Tgi rot òn acò la cadagna
 Scu sclavs de crudevels barungs.

[p. 178]

4.

Las steilas splendour imperfetga
 Tarmettan dagl ot firmamaint,
 Duront tg'igls sies mangs per vandetga
 Els dolzan an sontg giramaint.

6.

O Rütli, ties nom prosperescha;
 S-chitschia an noss cor el sarò,
 Anfign tgi la Julia fluescha,
 Anfignen tg'igl mond cuzarò.